

International circulation - A note by Ajit Saldar (meant for discussion in-meeting)

लोकशाही समाजवाद - पार्श्वभूमी व स्वरूप

Date unknown

(चर्चेसाठी टिपण)

Probably - 1977

आधुनिक काळाची सुरवात ही युरोपातील प्रबोधनाची चकक व औद्योगिक क्रांती यांच्यापासून झाली असे मानले जाते. विज्ञानाच्या साहाय्याने ठावठिकाणी नवनवीन शोधामुळे या काळात उत्पादनाची नवी साधने आस्तीत्वात आली. विविध उत्पादनांच्या प्रभावात प्रचंड वाढ झाली. या वाढत्या उत्पादनाच्या रचणामाठी नव्या बाजारपेठांचा शोध घेतला जाऊ लागला. दडणवळ्याच्या साधनांत सुधारणा झाली. व्यापार वाढला. यादरोबरच साहित्य, कला, सामाजिक शास्त्रे, धर्म, तत्त्वज्ञान अशा अनेक क्षेत्रात विचारांचे संश्लेषण होऊन प्रबोधनाची लढच युरोपभर पसरली. अनेक नवे विचारप्रवाह निर्माण झाले.

औद्योगिक क्रांतीपूर्वी युरोपात सरंजाणी व्यवस्था प्रचलित होती. उत्पादनतंत्रातील प्रगतीबरोबर या व्यवस्थेला धक्के बसून ती खिळखिळी होत गेली. धर्मपीठांची मान्यता कमी होऊन त्यांच्या सत्तेवर प्रत्यादा आल्या. नव्याने निर्माण झालेल्या कारागीर - व्यापारी व भांडवलदार वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. राजकीय सत्तेत त्यांचा सहभाग वाढत जाऊन लोकशाही राज्यपध्दती स्थिरावली. जन्मजात स्थानापेक्षा व्यक्तीच्या उपक्रमशीलतेला वाव निर्माण करून देणाऱ्या अर्थव्यवस्थेच्या अनुषंगाने व्याक्तीस्वातंत्र्य व व्यक्तीची प्रतिष्ठा यांचा परिपोष होऊ लागला. व्याक्तीस्वातंत्र्याच्या या मूल्याचा आविष्कार कला-साहित्य यातूनही होऊ लागला.

भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये - नव्यानव्या उत्पादनसाधनांच्या साहाय्याने

उत्पादन मोठ्या प्रमाणात, कारखान्यांतून केले जाऊ लागले. पूर्वी घरोघर स्वतःपुरते व विनिमयापुरते उत्पादन होत असे ते आता बाजारपेठेसाठी व नफ्यासाठी होऊ लागले. यालून मुक्त बाजारपेठ व मुक्त स्पर्धेचे तत्त्व रुढ होऊ लागले. उत्पादनाचा दर्जा, स्तरवेपणा वाढू शकामुळे घरोघर हस्त-व्यवसाय करणाऱ्या कारागीरांचे धंदे लुडले व ते देशोधडीला लागले.

कारखान्यातून राबठारारा मोठ्या संख्येच्या कामगारवर्ग आला कारखान्यांची उत्पादनसाधनांची मालकी असठारारा भांडवलदार वर्ग असे भिन्न वर्ग समाजात निर्माण झाले. नव्या भांडवलदारवर्गाने पुरस्कारलेल्या व्यक्तीस्वातंत्र्य, कराराचे स्वातंत्र्य, नागरी हक्क, कायद्याचे राज्य या कल्पना मान्यता पावू लागल्या. मुक्त स्पर्धेमुळे सामाजिक - धार्मिक व्यवहारात कमीत कमी हस्तक्षेप करठारारे शासन आदर्श मानले जाऊ लागले. कायदा व सुव्यवस्था राखणे, परकी आक्रमठारारापासून रक्षण करणे यापेठारा अधिक अधिकार शासनाने घेणे हे व्यक्तीस्वातंत्र्याबरीठारा आक्रमठारा मानले जाऊ लागले.

विक्रमाच्या संक्रमठाराकर्येतील या काळखंडात मानवी ज्ञानाच्या, भौतिक सुखांच्या कक्षा कंदावत गेल्या. मात्र याच काळातील बहुसंख्य कष्टकरी वर्गाची ठोठारी विटंबना, प्रचंड प्रमाणावर ठोठारारे शोषण व उभानुष पिडवठारार, शोषक-शोषित वर्गातील विषमतेची कंदावठारारी दरी, वाढते हरिद्वय, तेजी-मंढीच्या चक्रातून ठसठारारे धक्के या ठोठारी विचारवंतांच्या व पर्यायाने

२.

समाजाच्या समोर आल्या. आर्थिक समृद्धीच्या व मानवी कर्तृत्वाच्या संपन्नतेच्या या दुसऱ्या विदारक बाजूने अनेकांना विचार प्रवण केले. मानवी समाजाच्या पुढच्या वाटवालीची दिशा काय असणार, ती काय असायला हवी, इत्यादी बाबींचा सांगोपांग विचार करून मांडणी करणाऱ्या अनेक विचार-प्रणाली पुढे आल्या. त्यापैकी मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव युरोपातच नव्हे तर साऱ्या जगावर मोठ्या प्रमाणात पडला. त्याची दखल सर्व क्रांतिवाद्यांना व इतर विचारवंतांनाही घेणे भाग पडले. यातूनच पुढे अनेक साम्यवादी, समाजवादी विचारांचे पंचोपपंच निर्माण झाले. अनेक मांडवळी विचारप्रणालींनाही त्याची दखल घ्यावी लागली. त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास होणे जिकरीचे आहे.

कोणत्याही तत्त्वज्ञानाची मूलभूत प्रेरणा मानवतावादाचीच असते. मानवी समाजाचे कल्याण, त्याचा उत्कर्ष हेच त्याचे उद्दिष्ट असते. पण म्हणून 'सर्वच तत्त्वज्ञानांचे स्वागत असो' असा सबगोलंकारी विचार करणे योग्य नाही. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत त्याच्या वेळच्या गरजांनुसार विशिष्ट तत्त्वज्ञाने पुढे येतात. काळांतराने त्यातही आवश्यक ते बदल होत जातात. या विकासक्रमाचे भान ठेवून या विचारप्रणालींचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान - एक युगप्रवर्तक तत्त्वज्ञान म्हणून मार्क्सवादाकडे पाहताना अमुक एक म्हणजेच मार्क्सवाद असे विधान करणे धाडसाचे ठरेल, इतकी त्याच्या सिध्दांत व व्यवहाराचा अन्वयार्थ लावण्यात मताभिन्नता आहे. तरीही त्याची काही पायाभूत तत्त्वे सांगता येतील. त्यातील एक म्हणजे द्वंद्वात्मक गतिवाद किंवा विरोधाविकासवाद. मानवी सिकासा इतिहासाचे परिशीलन करताना मार्क्सला त्यामध्ये एक अंतःसूत्र व विकासक्रम दिसून आला. या विकासाचे गतिनियम व विश्वातील व्यापाराचे गतिनियम यात त्याला साधर्म्य आढळले. वस्तुमात्रातील काय किंवा मानवी समाजातील काय बदलामागच्या या तत्त्वासच त्याने विरोधाविकासवाद म्हटले होते. त्यानुसार विश्व हे सतत गतिमान आहे. त्यातील बरेच एकमेकांवर परिणाम करणारे, तसेच परस्परावलंबी असतात. प्रत्येक वस्तू उत्पत्ती, विकास व लय या क्रमाने बदल पावत असते. एखादा घटक पूर्णपणे नष्ट होत नाही, तर त्याच्या स्वरूपात बदल घडत असतो. प्रत्येक वस्तु-मात्रात किंवा एकत्रित ठेवणारी व विघटित करणारी अशा दोन्ही शक्ती एका वेळी कार्यरत असतात. त्यांचे नाते परस्परपूरक आणि परस्परविरोधी असे द्वंद्वात्मक असते. त्यातून घडणारा बदल हा विकासाच्या दिशेने होत असतो. अर्थात मानवी समाजाचा विकास व त्यातील स्थित्यंतरे ही वस्तुमात्रातील बदलाइतकी सरळ, निश्चित व नाणिकी पध्दतीची नसतात. ती प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची व आहे. भौतिक परिस्थितीच्या मानवी कर्तृत्वाला व कल्याणांना मर्यादा पडत असतात. त्याचबरोबर परिस्थितीचे आकलन करून घेऊन ती बदलणे व तिच्या मर्यादा ओलांडणे मानवी प्रयत्नांमुळे शक्य होते. म्हणून हे नातेही द्वंद्वात्मक आहे. निरर्गावरोबराच्या संधर्षातून मानवी जीवन व ज्ञान विकसित होत गेले आहे. आतापर्यंतच्या विकासाच्या चार टोकाळ अवस्था मार्क्सने वर्णन केल्या आहेत. आदिम साम्यवादी समाज, तुलनाभागीय, संरजामशाही आणि थोडक्यातशाही. शेतीचा श्रेष्ठ लाभून गरजेपेक्षा जास्त धान्य पिकू लागले त्यावेळपासून

३. स्वाजगी मालकीचा उदय झाला. उत्पादन साधनांची मालकी असणारा व नसणारा असे दोन वर्ग समाजात निर्माण झाले, त्या वर्गांचे स्वरूप बदलत गेले परंतु 'वर्गीत विभागलेला समाज' हे वैशिष्ट्य कायम राहिले आहे. आता भ्रंडवलशाही काळात तर पूर्वी कधी नव्हती एवढी विषमता दोन वर्गीत निर्माण झाली आहे. त्या त्या काळातील वर्गीभेदीत परस्परसंधर्षाचा इतिहास म्हणजे मानवी इतिहास होय असे मार्क्सने म्हटले आहे.

उत्पादनपद्धती व उत्पादनसंबंध हा कोणत्याही समाजाचा पायाभूत घटक असतो. त्याच्या स्वरूपानुसार इतर सामाजिक संस्था - कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था, शासनसंस्था - यांचे स्वरूप ठरत असते, हे मार्क्सवादाचे पुढचे महत्त्वाचे कृत्य होय. आर्थिक व्यवस्था हा पाया व इतर संस्था हा वरचा डोळारा, अशी कल्पना त्याने केली आहे. या सर्वांचे नियंत्रण त्या त्या काळातील पाळकवर्गीकडे असते. शासन संस्था निर्माण झाल्यानंतर स्वतंत्रपणे त्यांचे गतिनियमही तयार होतात. त्यांचे परिणाम पायाभूत घटकांवरही होतात. विकासाच्या आधिकारिक उन्नत टप्प्यांवर गुंतारुंतीची मानवी संबंधांची रचना तयार होऊ लागते.

शासनसंस्थेचे स्वरूप - मानवी समाजाच्या विकासाकालत स्वाजगी हक्काच्या कल्याणरोबरच शासनसंस्था निर्माण झाली. एका वर्गाचे दुसऱ्या वर्गावरील प्रभुत्व टिकवणे, आणी प्रस्थापित वर्गाच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणे हे तिचे मुख्य कार्य होय. ती मालमत्तादार वर्गाची पक्षपाती असते. मात्र ती निःपक्षपाती व सर्वांसाठी अमल्याचा आभार निर्माण करते. वस्तुतः शोषक वर्गाच्या हातातले ते अरक्षणीय केलेले हत्यार असते.

शासनसंस्था ही दमनयंत्रणेची मनतेदारी सांगणारी एकमेव सामाजिक संस्था असते. विधिभंडळ, शासनयंत्रणा, न्यायालय, ^{मैत्री} पुंजा ही ही या दमनयंत्रणेची उपांगे होत. प्रत्येक व्यक्ती या संस्थेची सदस्य असते. आपल्या आदेशांचा अंग करणाऱ्यास हंड करण्याचे अधिकार शासनसंस्था नेहमी स्वतःच्या हातात ठेवते. त्याद्वारे शोषित वर्गीत वडपून प्रस्थापित व्यवस्था टिकवण्याचे काम ती करत असते. दोन वर्गांच्या संधर्षातून होणाऱ्या स्थैत्यंतरानुसार सत्ता वेगवेगळ्या वर्गांच्या हातात जात असते.

• भ्रंडवलशाहीमध्ये काही थोड्या लोकांकडे प्रचंड उत्पादनसाधनांची मालकी एकवटली आहे. मात्र उत्पादन वैयक्तिक मालकीवर न होता सामुदायिकपणे होत आहे. या उत्पादनाचे कौशल्य व शिस्त अंगी वाढलेला प्रचंड मोठा कामगारवर्ग हासुद्धा यामुळेच निर्माण झाला आहे. उत्पादनाचे सामुदायिक स्वरूप व स्वाजगी मालकी ही भ्रंडवलशाही व्यवस्थेतली मूळभूत विरंगली आहे. मानवी इतिहासात अतिशय संपन्न भौतिक जीवन भ्रंडवलशाहीने उपलब्ध करून दिले आहे हे खरे. परंतु समाजाच्या विशिष्ट रचनेमुळे या संपन्नतेपासून बहुसंख्य वर्ग वंचित राहते. नफ्याची प्रेरणा व मुक्त स्पर्धा यामुळे अतिउत्पादन, तेजीभंदीची आवर्ते यांना भ्रंडवली व्यवस्थेला तोंड धावे लागते. कामगार व मालकवर्गीतील संधर्ष तीव्र होतो. संचरित लाकट प्राप्त झालेला कामगारवर्ग या लढ्यात अव्यक्त होऊन भ्रंडवलदारां-

कडून सत्ता हस्तगत करेल असा अटक पुढचा टप्पा मावर्सने काढल्या आहे. मात्र समाजवादी समाजरचनेची उभारणी पूर्ण होईपर्यंतच्या काळात प्रस्थापित व्यवस्थेचे जुने अवशेष निघून काढण्यासाठी शासनाची आवश्यकता राहिल. व ते कामगारांचे शासन असेल. शासनसंस्था ही नेहमी वर्गीय असते या न्यायाने हे शासन भांडवलदार वर्गीत वडपणारे व कामगारवर्गीचे हितसंरक्षण करणारे असेल. परंतु ही बहुसंख्यांची अल्पसंख्यांकरची हुकुमशाही असेल.

समाजवादी क्रांतीची प्राक्तिया पूर्ण झाल्यानंतरच्या वर्गविहीन काळाला शासनसंस्थेची गरज राहणार नाही व ती विकथ पावेल, असे मावर्सने म्हटले आहे.

भांडवलशाहीला आकान देणा-या मावर्सच्या या भांडणीनंतर भांडवली तत्त्वप्रणालीतही बदल होऊन-धनाचा या व्यवस्थेत उणिवांची जाणीव झाली. भांडवली व्यवस्थेत अंतोष वाढत जाऊन तो तिच्या नाशालाच कारणीभूत होईल अशा भीतीने आर्थिक विषमता व असंतोष कमी करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धी लोकांच्या मनात आस्था निर्माण करून त्यांना कल्याणाची हमी देण्यात आली. यानुसार नियोजनबद्ध विकास, 'कल्याणकारी राज्य' या कल्पना पुढे आल्या व राबवल्या गेल्या. शोषणाळा व पिढवणुकीला आरंभ द्यावा लागत आला. बाजारपेठेवर, भाड्याची हक्कावर नियंत्रण आणून नफ्यावर मर्यादा घालण्या गेल्या. या उपायांमुळे प्रासुरव्याने पाश्चिमात्य संपन्न देशात भांडवलशाहीचे मरण पुढे होत राहिले भांडवली विचारवंतांना व शोषकवर्गीला यत्रा आले आहे.

परंतु भारतासारख्या भाग्यशून्य देशात या पध्दतीने लोकाना दिलासा देण्यात सत्ताधारी पक्षांना अयशस्वीच येत आहे. यामुळे हे देश वारंवार आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आर्थिकतेच्या खाईत लोटले जात आहेत. वर्गसंघर्ष शमवण्याऐवजी तीव्र होत आहे. अनेक ठिकाणी लोकशाही राज्यपध्दती नष्ट होऊन अनेक प्रकारच्या हुकुमशाह्या आस्तीत्वात येत आहेत. याच बरोबर समाजवादी क्रांती झालेल्या देशातील कामगारवर्गीय हुकुमशाही फेदी अनेक अभाव नमुने डोक्यापुढे येत आहेत. समाजात असंतोषात्मक व व्यक्तीगत विसंगती मौजूद आहेत तोपर्यंत कोणाही एका व्यक्तीच्या, गटाच्या किंवा पक्षाच्या हातात गेलेली सर्वकष सत्ता, ज्या वर्गीच्या वतीने क्रांतीची घोषणा केली जाते त्यांच्याच विरोधी जाण्याचा धोका नाकारता येत नाही. म्हणून लोकशाही निर्वायपध्दतीनुसारच वर्गविहीन, शोषणरहित अशा समाजवादी समाजाची उभारणी करण्याच्या मार्गाचा विचार अनेक विचारवंतांनी केला. यालाच लोकशाही समाजवाद म्हटले आहे.

स्थानिक परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या राष्ट्रात वेगवेगळे विचार मांडले गेले. म्हणून लोकशाही समाजवादाची नेमकी सर्वमान्य व्याख्या करणे अवघड आहे. परंतु लोकशाही निर्वायप्राक्तिया, बहुपक्षीय संसदीय राज्यपध्दती व समाजवादी समाजरचना यात मूलभूत विसंगती नाही, उलट लोकशाहीच्या स्वीकारतून समाजवादाचा आशय अधिक सधन होईल

५. अशा विचाराने त्यांचा समन्वय वाढण्याचा प्रयत्न काहींनी केला; तर सद्य परिस्थितीत कल्याणकारी रचना हाच पर्याय व्यवहार्य व अचरकर असल्याचे काहींनी मांडले. काहींनी लोकशाहीवर अधिक भर देता तर काहींनी समाजवादवर.

भारताच्या संदर्भात लोकशाही समाजवाद - भारतात सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की स्वतःला लोकशाही

समाजवादी म्हणाविताना त्यांना लोककल्याणकारी रचनाच अभिप्रेत आहे. समाजवादाची व्याख्या ते वर्गीविहीन, शोषणरहित, समताघोषित, स्वातंत्र्य-शील समाज अशी करत नाहीत. त्यामुळे भारतीय काँग्रेसच्या सर्व पक्षोपपक्षसंपन्न भाजप-हिंदुत्ववाद्यांपर्यंत सर्वजण समाजवादाविषयी बोलतात. या गोंधळाच्या परिस्थितीत काही गोष्टींविषयी स्वच्छ व ठाम भूमिका घेतल्याशिवाय लोकशाही समाजवादचे वेगळेपण जन्मानसावर ठरणार नाही.

शोषणमुक्त समाजाची निर्मिती करायची तर शोषणाचे मूळ असलेली उत्पादनसाधनांची खाजगी मालकी नाहीशी केल्याशिवाय स्वतःचुरा समाजवाद आस्तेलात येणार नाही.

याचबरोबर भारतीय समाजाची आजची अवस्था कोणती, त्यातील वर्ग-जातींचे स्वरूप, त्यांचे परस्परसंबंध, याविषयी भूमिका, आजच्या व्यवस्थेतील धर्मसंस्थेचे स्थान, धर्मविषयक भूमिका, शोधक-शोधित संबंधांचे स्वरूप, विसनकर्त्या वर्ग-जाती कोणत्या, क्रांतिकारक समाजवादी चळवळ व संसदीय राजकारण यांचे परस्पर-संबंध - याविषयी निश्चित भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

याबाबत होवू लागलेल्या मांडणी करायची झाल्यास असे म्हणता येईल: भारतातला सत्ताधारी वर्ग प्रवृत्तेबाज भांडवलदार, बडे व्यापारी, बडे जमीनदार - बागयतदार सरंजामदार यांचा असून ब्राह्मण-साम्रिय युतीतून त्याचे जातीय स्वरूप धडले आहे. औद्योगिक भांडवलदार आणि बडे बागयतदार-जमीनदार यांनी आपल्या हितसंबंधांचा चपकळ मेळ घालला आहे. त्यामुळे त्यांच्यात आजपर्यंत कोणताही निकषाचा संघर्ष झालेला नाही. येथील वर्गीय रचनाच नव्हे तर जातिव्यवस्था पूर्वेपणे नष्ट केल्याशिवाय भारतात समताघोषित समाज उभा राहा येणार नाही. दलित जातींचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थान लक्षात घेता जातिव्यवस्थेचा अछेद धडवून आणून सर्व दलित जातींची व श्रमिकांची एकचूट धडवून आणण्यात दलित जातींची विशेष भूमिका राहणार आहे. क्रांतिकारी दलित जातींच्या नेतृत्वाखालीच भारतातील समाजवादी क्रांतीची चळवळ होईल. संसदीय लोकशाहीतील केवळ मतपेटेभाफित ही चळवळ यशस्वी होऊ शकणार नाही; तिला श्रमिक-दलितांच्या जातिविरोधी, सुसंधित वर्गीय चळवळीचा भक्कम पाया असणे आवश्यक आहे. श्रमिक-दलित जातींनी आपल्या ताब्यात सत्ता घेणे हे समाजवादी क्रांतिकार्याची सुरवात असेल, मात्र ही सत्ता दलित श्रमिकांविरोधी वापरली जात नाही ना यासाठी जगृत लोकभक्तांचा दबाव ठेवण्याचे

६० व जनसमुदायांच्या क्रांतीकारक जाणीवा वाढवण्याचे कार्यही कसे वे लागणार आहे. दलित-श्रमिकांची सत्तास्थानी प्रतिष्ठापना व उर्वरित क्रांतीकार्यासाठी सज्ज सहभाग हेच आज भारतातील लोकशाही समाजवादी चळवळीपुढचे कार्य आहे.

- आजित सरदार.